

Juhász József

A desztalinizáció kísérlete Jugoszláviában¹

A jugoszláv desztalinizáció 1948-ban kezdődött, amikor Josip Broz Tito pártfőtitkár-kormányfő Jugoszlávia állami függetlenségének megvédése és saját személyes hatalmának megőrzése céljából szembefordult Sztálinnal, aki válaszul a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáján (Kominform, Informbüro) keresztül kizárta Jugoszláviát a születő szocialista táborból. Persze ez a külpolitikai szakítás² önmagában véve még nem változtatta meg a szovjet mintára kiépített Tito-rezsim jellegét: csupán egyfajta „*nemzeti sztálinizmus*” jött létre. Sőt az első egy-két esztendőben még fokozódott is a diktatúra nyomása. A belgrádi vezetők első reakciói ugyanis (a függetlenségük védelme mellett) Moszkva megbékítésére irányultak, ezért a viszály rendezésének reményében szerették volna bebizonyítani, hogy ők továbbra is a „*szocialista építés helyes szovjet útját*” járják. Ezt mutatta Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) 1948. július 21-28-i V. kongresszusa, amely elutasította ugyan a Kominform vádjait, de magát Sztálint és a Szovjetuniót közvetlenül nem támadta, sőt teljesen sztálinista szellemű pártprogramot fogadott el. Ezt mutatta a párt Központi Bizottságának 1949. január 28-30-i plénuma, amely a válságból való kiutat még az adminisztratív fegyelem szigorításában és a kollektivizálás gyorsításában látta. S ezt mutatta a (tényleges vagy állítólagos) Kominform-szimpatizánsok számára az adriai Goli Otokon (az igen kifejező nevű „*Kopár-szigeten*”) 1949 júliusában felállított internálótábor, amelyre a konfliktus éveitől több mint 16 ezer politikai foglyot szállítottak.³

A sztálinista Szovjetuniótól való elszakadás tehát meglehetősen sztálinista módon kezdődött. Tényleges irányváltásra, a pártba vetett népi bizalom megerősítésére alkalmas új eszmék meghirdetésére csak a viszály elfajulása után szánták el magukat, amikor felismerték, hogy mély és hosszantartó konfliktusra kell berendezkedniük, s az ország minden erőforrását egy „*imperialista államkapitalizmus*” elleni védekezésre kell fordítaniuk. Az 1950-es évek elején így minősítették a Szovjetuniót, mivel a Jugoszlávia elleni kominformista kampány gyökereit a szovjet rendszer etatista elfajulásában, a párt és az állam összefonódásában, és az így létrejött pártállami struktúrák társadalom feletti uralmában találták meg. Ez a radikális ideológiai bírálóat azonban legitimációs válságba sodorta

¹ Készült a Politikatörténeti Intézet „*Desztalinizáció és reformok Közép-Kelet-Európában 1953-1968*” c. nemzetközi konferenciáján (2012. 02. 10.) elhangzott előadás alapján.

² Részletesebben lásd JUHÁSZ, József: *A Kominform és Jugoszlávia*. IN: MAJOROS, István – FARAGÓ, Gábor – FORGÓ, Zsolt – HÁDA, Béla – MADARÁSZ, Anita (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012, 319-328.

³ A tábort 1956-ban horvát köztársasági igazgatás alá helyezték köztörvényesek számára fenntartott büntetőintézetként, de valójában az egész fennállása alatt (1988-ig) tartottak ott politikai elítélteket is.

magát a JKP-t is, hiszen egy effajta Szovjetunió nem maradhatott többé a szocializmus mintaországa Jugoszlávia számára – holott a partizánháború és az állami újjászervezés idején, egészen 1948-ig mindenben a szovjet példát követték. Az természetesen fel sem merülhetett, hogy teljesen hátat fordítsanak az 1941-48 közötti tradíciónak – ehelyett lázasan keresni kezdték a sztálinizmussal szembeállítható szocialista eszméket, s lázasan igyekeztek bizonygatni a hazai közvélemény és a Nyugat előtt (amelytől támogatást reméltek a Moszkvával szembeni ellenálláshoz), hogy a jugoszláv rezsim hiába egypárti, mégis más, mint a szovjet. Ennek során a párt képzettebb és ideológiai kérdésekre fogékonyabb vezetői (Milovan Djilas, Edvard Kardelj, Mosa Pijade, Boris Kidric) felfedezték a szocializmus „Sztálin előtti” munkásönkormányzati tradícióit és meggyőzték Titót, hogy a jugoszláv szocializmusnak azokhoz kell visszakanyarodnia.

Ezen útkeresés során formálódott ki a titoizmus mint egy sajátos reformkommunista ideológiai irányzat és politikai praxis, amely a Marxhoz és Leninhez való visszatérés jegyében akarta revidálni Sztálint. Ezáltal az 1950-60-as években képes volt adni bizonyos pozitív impulzusokat Jugoszláviának (sőt a reformokat inspiráló hatása révén más szocialista országoknak és kommunista pártoknak is), miközben a rá jellemző specifikumok mellett (munkásönigazgatás, piacszocializmus, új falupolitika, föderalizmus, elnemkötelezettség⁴) mindvégig megőrizte a marxizmus és a leninizmus⁵ minden lényeges attribútumát (antikapitalizmus, „proletárdiktatúra”, internacionalizmus, aufklérizmus stb.) és a sztálinizmus több fontos jellegzetességét (pl. a vezér személyi kultuszát).

Az útkeresés során kibontakozó reformkorszak kezdetét a munkástanácsok létrehozásáról szóló 1950. júniusi törvényhez, csúcspontját az 1960-as évek második feléhez (1965. júliusi gazdasági reform, 1966. júliusi brioni pártplénum, az 1967-től kibontakozó „horvát tavasz”), a végpontját pedig a rendpárti kurzust elindító 1971. decemberi karagyorgyevoí pártplénumhoz köthetjük. Ez a reformperiódus nem volt persze töretlen, nem volt mentes a megakadásoktól,⁶ de egészében véve el-

⁴ Bár nem tartozik a desztalinizáció szűken vett (belpolitikai) tematikájához, feltétlenül meg kell említenünk az elnemkötelezettséget, mint a titoizmus egyik legfontosabb „márkajelét”. A Szovjetuniótól való elszakadásnak fontos eleme volt ugyanis az ország külpolitikai újra-pozicionálása, azoknak az új alapelveknek és gyakorlatnak a megtalálása, amelyek eltértek a szocialista táboron belüli államközi kapcsolatok hivatalos doktrínájától („proletár internacionalizmus”). Ez lett az Indiával és Egyiptommal közösen kialakított elnemkötelezettség. Részletesebben lásd JUHÁSZ József: *Az útkeresés évtizede – Jugoszlávia külpolitikája az 1950-es években*. IN: GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011, 735-741.

⁵ Noha a titoizmus ideológiája olykor élt a Lenin által élesen bírált anarcho-szindikalista és „baloldali kommunista” irányzatokra emlékeztető érvekkel (tanácskommunizmus, szakszervezeti ellenzék stb.), valójában mindig ragaszkodott nemcsak Marxhoz, hanem Leninhez is.

⁶ Az 1950 júniusában oly látványosan meghirdetett reformpolitika ellentmondásai és korlátai nemcsak történelmi távlatból mondhatók jól láthatónak, hanem igen korán, már az 1954. januári Djilas-ügy során megmutakoztak. Ez volt az új útra tért Jugoszlávia első belpolitikai válsága, amely máris megakasztotta a reformfolyamatot (bár akkor még csak átmenetileg), világosan megmutatva a reformok határait és a titoizmusra mindvégig jellemző ideológiai és politikai korlátokat. 1953 őszén Djilas cikksorozatot jelentetett meg a Borba c. pártlapban és a JKSZ elméleti folyóiratában, a Nova Misao-ban. Kez-

mondhatjuk, hogy ezt a két évtizedet a reformpolitika dominálta, s ebben a két, reménykeltő évtizedben valóban voltak törekvések a szovjet típusú államszocialista rendszer radikális megújítására, a sztálinista politizálás bázisát képező etatista alapstruktúrák áttörésére.

A társadalmi-gazdasági szerkezet tekintetében a vállalati munkásönigazgatás bevezetése, a piaci irányultságú gazdaságirányítási reform és a kollektivizálás feladása képezte a reformpolitika fő csapásirányait. A vállalatok munkásigazgatásáról szóló 1950. június 26-i törvény az állami tulajdon társadalmasításának eszméjéből kiindulva a tulajdonosi jogok gyakorlását a kollektíva által választott munkástanács kezébe adta. Az önigazgatás jogköre, intézményei, törvényi szabályozása később számtalan változtatáson esett át, de ezt az alaplogikát mindvégig megtartotta. Az ideológia és a valóságos gyakorlat persze igen messze estek egymástól. Ezt most nincs módunk részletezni,⁷ ezért röviden csak annyit jegyeznénk meg, hogy a vállalat továbbra is pártállami környezetbe volt beágyazva, ami eleve korlátozta a belső demokrácia lehetőségeit, ráadásul a dolgozók érdekeltsége nem a vállalat hosszú távú fejlődéséhez kötődött, hanem ahhoz hogy rövid távon, amíg ott dolgoznak, minél nagyobb személyi jövedelmet érjenek el. Ezért a munkástanácsok inkább a munkavállalói-érdekvédelmi ügyekben voltak aktívak (bérkérdések, munkakörülmények, a közvetlen főnök megválasztása stb.), a vállalat általános ügyeiben pedig rendre jóváhagyták azt, amit a menedzsment (sokszor külső, politikai vagy banki-hitelezői nyomásra) eléjük terjesztett. De mielőtt merőben üres formalitásnak minősítenénk az egész munkásönigazgatási kísérletet, nem árt figyelembe vennünk, hogy valóban kialakult egy sajátosan jugoszláv vállalati modell, bizonyos érdekérvényesítési képességekkel és jellegzetes irányítási mechanizmusokkal, olyannyira, hogy ez a modell még az utódállamok rendszerváltás utáni privatizációs gyakorlatait is képes volt befolyásolni.

Az önigazgatás bevezetése szorosan összekapcsolódott a piaci szocializmus eszméjével. Így már 1952 decemberétől kezdték beépíteni a gazdaságirányítási mechanizmusba a piaci eszközöket, a központi tervezést pedig egyre inkább keret-szabályozássá alakították. A sorsdöntő lépést ebben a folyamatban az 1965. július 24-26-i törvények alkották. Ez volt az egyetemes szocializmus-történet egyik legradikálisabb gazdasági reformja, amelyből később ugyan sokat visszavettek, de

detben nem ütközött ellenállásba, sőt írásait sokan az 1952. novemberi pártkongresszuson meghirdetett új eszmék kifejtésének tekintették. Ám amikor élesebben kezdte bírálni az átalakulás lassúságát és a „néptől elszakadt” vezető réteg életvitelét, s amikor az „állam elhalásának” folyamatához kapcsolódóan a párt „elhalásának” a szükségességéről írt, éles kritikát kapott vezetőtársaitól. A cikkekben Dilas a gyors és radikális reformok idealista híveként mutatkozott meg, ezért csak idő kérdése volt, hogy szembe kerüljön Titóval és a vezér mögött felsorakozó „megfontoltan reformer” pártvezetőséggel. Így nem csoda, hogy a KB 1954. január 16-17-i plénuma a nézeteit anarcholibális elhajlásnak minősítette, őt magát pedig minden politikai funkciójából leváltotta (de személyi szabadságától akkor még nem fosztották meg). Tito akkoriban az átalakítás lelassítása mellett döntött, egyrészt mert Sztálin halála után a jugoszláv-szovjet kapcsolatok javulásának reményében nem akarta tovább mélyíteni a két ország közötti politikai és ideológiai szakadékokat, másrészt mert konszolidálni akarta a VI. kongresszus által bizonyos fokig dezorientált pártot.

⁷ Lásd erről JUHÁSZ József: *A jugoszláv önigazgatási modell*. Múltunk 2001/2-3, 276-293.

amely alapjaiban érvényben maradt, és jelentős mértékben piacositotta a jugoszláv gazdaságot (különösen az áru- és a munkaerőpiac megteremtésével, valamint a külgazdasági nyitással). A reformnak voltak negatív következményei (az infláció és a munkanélküliség növekedése, a makrogazdasági irányítás kezdeti drasztikus meggyengülése, az alig közepesen fejlett jugoszláv gazdaság kiszolgáltatása a világgazdasági kihívásoknak), ugyanakkor nőtt a termelékenység és az életszínvonal, s javult a gazdaság alkalmazkodóképessége.

Radikálisan megváltozott a rezsim agrárpolitikája. A Szovjetuniótól való távolodás kezdeti periódusában a Tito-kormányzat még felpörgette a kollektivizálást, cáfolandó a kulákbáratság vádját, amelynek következtében 1950-51 fordulójára a mezőgazdasági földterületek kb. 25%-a a tsz-ek birtokába került. A paraszti ellenállás azonban túlságosan erős volt ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhassák (1950 májusában pl. a boszniai Cazinska Krajnában parasztfelkelés tört ki), ráadásul a kollektivizálás keltette kaósnak is szerepe volt abban a kominformista blokádnak és az 1950-es és 52-es aszály mellett, hogy igen súlyossá vált az élelmezési helyzet. Végül belátták a kollektivizálási politika zsákutcsát, s előbb felfüggesztették azt, eltörölve a kötelező beszolgáltatást, majd az 1953. március 30-i dekrétummal teljesen más irányt szabtak az agrárpolitikának. Hozzáálltak a tsz-ek átszervezéséhez és megengedték a tagságnak a kilépést úgy, hogy tíz hektárig (a magánbirtokok nagyságát ennyiben maximálták) magával vihetze a beadott földjét. Ennek hatására a tsz-ek többsége megszűnt, a megmaradtak öngazgató agrárvállalatokká váltak, a mezőgazdaság szocializálásának alapvető eszközeivé pedig a társadalmi szektor és az egyéni gazdaságok kooperációja, valamint a termőföldek állami felvásárlása vált. Számos oknál fogva ez a modell sem vált alkalmassá a falu „szocialista átalakítására”, de kétségtelen, hogy különösen az 1965-ös gazdasági reform után (amely együtt járt a mezőgazdasági beruházások növelésével és az egyéni gazdálkodás korlátainak enyhítésével) több eredményt hozott a mezőgazdaság fejlesztésében, mint a szocialista agrárpolitikai modellek túlnyomó többsége.

A politikai rendszer tekintetében a sztálinista gyakorlattól való eltávolodás első komoly jelét az 1951. június 3-4-i pártplénum képezte. Mint már utaltunk rá, az 1944-45-ös megtorlások után valamelyest enyhülő diktatúra 1948-tól ismét felerősödött, s ez újabb (ezúttal elsősorban a Kominform-szimpatizánsok és a kollektivizálással szembeszegülő parasztok ellen irányuló) tisztogatásokhoz vezetett. Az 1951. júniusi plénum viszont már a tisztogatások túlzott mértékéről és törvénytelen eszközeiről beszélt, s részleges amnesztiát rendelt el. Az új kormányzati stílus következő fontos jele a párt politikai szerepének új felfogását meghirdető 1952. november 2-7-i VI. pártkongresszus volt (miszerint az operatív államigazgatási tevékenységről fokozatosan át kell térni az ideológiai nevelőmunkára),⁸ valamint a

⁸ A marxi Kommunisták Szövetségének nevét felújítva ekkor nevezték át a pártot szövetségnek (Jugoszláv Kommunista Szövetség, JKSZ). Az 1958-as VII. kongresszuson pedig új pártprogramot fogadtak el, amely a maga korában sok előremutató elemet tartalmazott, s kiváltotta a nemzetközi kommunista mozgalom újabb anti-titoista kampányát. Pl. a kommunista és munkáspártok 1960. novemberi moszkvai világtérkeztele elítélte „a nemzetközi oportunizmus jugoszláv válfaját, amely a mai revizio-

kormányzati decentralizáció irányába mutató 1953. január 13-i alkotmányreform. Ezek alapján Jugoszláviában is megkezdődött a rezsim felpuhulása: a „*proletárdiktatúra funkcióit betöltő népi demokratikus állam*” (ahogy akkoriban Jugoszláviában is nevezték) fokozatosan veszített kezdeti despotikus karakteréből és egyfajta pragmatikus-paternalista jellegű bürokratikus autokráciává alakult át.

Persze ez a folyamat sem volt gyors és egyenes vonalú. Mint már utaltunk rá, az 1954. január 16-17-i KB-plénium pl. a legradikálisabb reformideológusnak, Milovan Djilasnak a leváltásával megakasztotta a reformokat, s jöllehet voltak pozitív lépések a következő tízegynéhány évben is (az 1959. március 24-i nemzetiségpolitikai párthatározat, az 1962. március 13-i amnesztia, az útlevél- és kultúrpolitika fokozatos liberalizálása), újabb politikai enyhülésről igazából csak az 1966. július 1-i brioni plénium után beszélhetünk. Ekkor bukott meg Aleksandar Rankovic, a belügyi apparátusok két évtizeden át rettegett ura, ekkor határozták el az UBDA felszámolását,⁹ s ekkor kerültek a pártvezetésben egyértelmű (bár csak átmeneti) fölénybe a reformerek. Az új kurzus fontos jele volt a kormányzati rendszer számos elemének átalakítása 1966-71 között. Az állambiztonság szervezeti reformja mellett idesorolhatjuk azokat az alkotmánymódosításokat, amelyek az eredetileg, 1945-ben szovjet mintára létrehozott (formailag föderatív, valójában igen centralizált) jugoszláv szövetségi államot valóban decentralizálták,¹⁰ idesorolhatjuk a pártvezetés szerkezeti átalakítását,¹¹ amelynek következtében a föderalizálódás kezdett behatolni a pártba, s végül idesorolhatunk egy időben későbbi, de logikájában a reformkurzushoz köthető és már akkor elhatározott eseményt, a Tito személyéhez kötött hatalmi pozíciók (a pártelnöki és a köztársasági elnöki poszt) megszüntetését 1980-ban.¹²

nisták 'elméleteinek' tömény kifejezője.” (A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai. Budapest 1977., 59. old.) Ez a konfliktus (bár nem fajult el annyira, mint az 1948-as, s az 1960-as évek elején gyorsan lecsengett) végérvényessé tette, hogy Jugoszlávia nem fog visszatérni a szovjet táborba.

⁹ A titkosszolgálati funkciók ellátására a partizán-főparancsnokság egyik részlegének kibővítésével 1944-ben létrehozták a Népvédelmi Osztályt (OZNA), amelyet 1946-ban kettéválasztottak Állambiztonsági Igazgatósággá (UDBA, UDB) és Katonai Elhárítássá (KOS). 1967-ban felszámolták „a párt- és állami szervek fölé nőtt” UDBA-t, ami persze nem a politikai rendőrség intézményének a felszámolását jelentette, hanem túlhatalmának a megszüntetését és a fokozottabb politikai ellenőrzést lehetővé tevő átstrukturizációját. Ettől kezdve nevezték SDB-nek (Állambiztonsági Szolgálat a föderalizált belügyminisztériumi struktúrákon belül).

¹⁰ A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) föderatív szerkezetének végső formáját az 1974. február 21-i alkotmány rögzítette. Eszerint a föderációt hat széleskörű önállósággal bíró köztársaság (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Szlovénia), valamint az elvileg Szerbiához tartozó, de a szerb tagköztársasági alkotmány 1989. március 28-i milosevicsi módosításáig ténylegesen csak nem köztársasági jogosítványokkal rendelkező két tartomány (Koszovó és a Vajdaság) alkotta.

¹¹ 1966-ban a pártfőtitkári posztot kettéválasztották a stratégiai döntésekben illetékes elnöki és az operatív feladatokat ellátó végrehajtó titkári funkciókra, 1969-74 között (a IX. és X. pártkongresszus közötti periódusban) pedig nem létezett Központi Bizottság sem, hanem a párt országos vezetését a paritásos felépítésű Elnökség látta el. Ez a JKSZ tagszervezeteinek egyenlő arányú képviseletet biztosított és tagjait a pártkongresszust megelőző regionális pártértekezleteken választották meg (az országos pártkongresszusnak csak utólagos hitelesítési joga volt). 1974-ben visszaállították a KB-t, az Elnökséget pedig annak végrehajtó szervévé minősítették át.

¹² A pártvezetői jogkör 1980 után a JKSZ KB Elnökségét, az államfői és hadsereg-főparancsnoki jo-

A reformok azonban Jugoszláviában is elakadtak. Különbéle okokból (a Varsói Szerződés csehszlovákiai intervenciója által kiváltott külpolitikai félelem, a Praxis-kör¹³ és az 1968. júniusi belgrádi diáklázadás által reprezentált újbaldoldali kritikák, az év végi pristina albán nacionalista tüntetés) már 1968-ban megtört a reformlendület, 1971-ben pedig a változásokat addig támogató Tito politikát váltott és bekövetkezett a rendpárti fordulat. A december 2-3-i karagorgyevói plénum véget vetett a „horvát tavasznak”, széleskörű tisztogatásokat elindítva Horvátországban, 1972 őszén pedig sorra váltották le a szerb, vajdasági, szlovén és macedón reformpolitikásokat. Nem tértek vissza ugyan az 1965-66 előtti „rankovicsi idők”, a reformokat inkább csak leállították és nem visszacsinálták, de ezzel a fordulattal a jugoszláv szocializmus elvesztette a korábban rá valóban jellemző viszonylagos rugalmasságot és alkalmazkodó-képességet. Ebben a fordulatban szerepet játszottak a reformévek bizonyos tényleges negatívumai (a piacelvű gazdasági reform által túlságosan is megnövelt szociális feszültségek, az öngazgatási rendszer gyenge teljesítménye a makrogazdasági irányítás tekintetében, a horvát és az albán szeparatizmus felbukkanása), amelyek a szocializmus egyenlőség-eszménye és/vagy Jugoszlávia állami egysége felől nézve valóban problematikusak voltak (amint azt az 1991 utáni események is megmutatták). Ezek a negatívumok és problémák szinte pánikreakciót váltottak ki a csúcsvezetésben és a partizángenerációban, különösen annak idősebb, de politikailag még mindig domináns köreiből, akik között ráadásul sokan voltak (főleg a fegyveres testületekben) a centralizált állam iránt elkötelezettebb szerbek és montenegróiak. De a Tito-vezetés és a mögötte felsorakozó hatalmi elit, a „politokrácia” féltette persze a saját hatalmi monopóliumát és privilegizált szociális helyzetét is, ami rámutatott a jugoszláv öngazgatási politika koncepcionális problémáira, súlyos belső ellentmondásaira. A JKSZ ugyanis az öngazgatás-eszményt elsősorban legitimációs ideológiaként kezelte, ezért a reformokat csak kismértékben csepegtette (különösen, ha éppen nem kellett szembenéznie valamilyen súlyos gonddal), olyan mértékben, amennyire feltétlenül szükségesnek látta a társadalmi bizalom fenntartásához. Vagyis az egypártrendszer „fokozatos önfelszámolásaként” fogta fel az egész reformpolitikát, amelyet csak a társadalom érettségének és a szocialista viszonyok megszilárdulásának arányában lehet végrehajtani (s a folyamat végpontja nem is a többpártrendszer lett volna, hanem az „öngazgatói pluralizmus”). Ezért a JKSZ (és személy szerint maga Tito) mindig önmagának tartotta fenn a „társadalmi érettség” megállapításának kizárólagos jogát, s még a legjobb korszakában is megmaradt sztálinista iskolázottságú aukléristának: mindig önmaga akarta eldönteni, hogy mikor és milyen társadalmi változások szükségesek vagy lehetségesek Jugoszláviában. Ilyenformán a

gosítványok pedig a JSZSZK Elnökségét testületileg illették meg. Mindkét intézmény paritásos alapon épült fel (a nyolc föderális egység mindegyikéből egy-egy fő), s a pusztán szimbolikus elnöki tisztségekben az elnökségi tagok előre meghatározott rotációs sorrendben évente váltották egymást. Ilyenformán az 1980-as évekre valóban létrejött a kollektív vezetés, amely (egyebek mellett) a JKSZ keretei között kialakult kvázi-pluralizmuson, egyfajta etnoregionális jellegű „nyolcpártrendszeren” alapult (noha a JKSZ szervezeti szabályzata hivatalosan mindvégig a „demokratikus centralizmuson” alapult).

¹³ A Praxis c. folyóirat körül kialakult, szellemileg a magyar Lukács-iskolával rokonítható radikális marxista filozófusok és társadalomtudósok csoportja.

JKSZ-ben és magában Titóban volt bizonyos pragmatizmus és változóképeség (különösen, ha valamilyen nagyobb társadalmi vagy gazdasági kényszerrel szembesült, ill. ha nem érezte veszélyben az egypárti hatalmat és az ország egységét) – de sohasem tudta átlépni a Rubicont. Nem volt, nem lehetett képes valóra váltani amit ideológiailag hirdetett (a nyugati kapitalizmus és a szovjet etatizmus közötti utópisztikus harmadik utat), szociáldemokratizálódni pedig nemcsak hogy nem tudott, de nem is akart (és persze a bipoláris világrend is egészen más nemzetközi környezetet jelentett, mint két évtizeddel később a rendszerváltás időszaka). Más erő pedig nem volt, amely kikényszeríthette volna a következetes reformokat, hiszen az nem volt feltétele a nyugati támogatásnak,¹⁴ az országon belül pedig nem voltak anti-titóiista tömegmozgalmak.¹⁵

Végző soron azt mondhatjuk, hogy a jugoszláv reformkorszak bizonyos értelemben többet jelentett az egyszerű desztalinizációnál (legalábbis ha desztalinizáción csak korlátozott reformokat értünk, egyfajta kormányzati cél- és módszerváltást, amely a centralizált államszocializmus alapjait nem érintve hajtott végre bizonyos fokú gazdaságpolitikai korrekciót, ill. szüntette meg a hatalomgyakorlás sztálini despotizmusát: az éleződő osztályharc ideológiájával „igazolt” koncepciók pereket, a vezérkultusszal párosuló egyszemélyi vezetést, a permanens és tömeges repressziót). Nyugodtan beszélhetünk deszovjetizációs kísérletről, legalábbis abban az értelemben, hogy a kormányzati stílusváltás Jugoszláviában szorosabban összekapcsolódhatott a szovjet modell, a centralizált államszocializmus strukturális megreformálására tett próbálkozásokkal. Jugoszlávia ugyanis nem volt a szovjet tömb része, ezért a reformtörekvéseit szabadabban határozhatta meg, mint a Szovjetunió hatalmi érdekei és legitimációs megfontolásai által közvetlenül korlátozott szocialista államok. S végeredményben az államszervezetet föderalizáló alkotmánymódosítások, a piacorientált gazdasági reform, az öngazgatási politika által a rendszerbe bevitt önkormányzati és érdekképviselői elemek, az új falupolitika, a pártföderalizálódás tendenciája, valamint a mindennapi élet szabadságfokát

¹⁴ Bár a Sztálinnal való szakítás után egy ideig sokan látták Titóban a „kommunizmus Luther Mártonát”, Jugoszlávia nem az alternatív szocializmus-modellje miatt kapott nyugati (politikai és komoly gazdasági) támogatást. Az ország nyugati „hidegháborús használati értéke” valójában az európai szovjet befolyás csökkentésében játszott szerepében rejtett, ahhoz pedig éppúgy nem volt nélkülözhetetlen a demokrácia, mint ahogy a Nyugat sok más szövetségesének esetében sem.

¹⁵ Még a titói Jugoszlávia legsúlyosabb belpolitikai krízisét kiváltó 1971-es horvát reformmozgalmat (MASPOK, „horvát tavasz”) sem nevezhetjük anti-titoistának, mert legalábbis 1971 nyaráig – a nacionalista jelenségek sűrűsödéséig és a párttól független politikai szervezetek megjelenéséig (vagyis az egyfajta nemzeti pártként fellépő kulturális szervezet, a Matica Hrvatska aktivizálódásáig és a zágrábi diákszervezetek önállósodásáig, amelyeket a köztársasági vezetés tolerált) – Tito és a horvát reformpolitikások bíztak egymásban és ezt a horvát közvélemény is így tudta. Ez rámutat arra (a Hitlerrel és Sztálinnal való szembeszegülésre, valamint a reformkorszakra visszavezethető) jelenségre, hogy Jugoszláviában a kommunizmusnak nagyobb volt és tovább kitartott a legitimitása, mint a kelet-közép-európai államokban. Az 1960-as évek jugoszláv reformereinek zöme, politikusok és értelmiségiek egyaránt, még hitt egy Tito által megisméjlesztett jugoszláv perspektívában (a megreformált, demokratikus szocialista és föderatív Jugoszláviában), eltérően a rendszerváltó generációtól, amelynek mainstream-je már polgári átalakulásban és nemzetállamokban gondolkodott, s Jugoszláviának legfeljebb mint laza konföderatív keretnek látta értelmét.

nagyban megnövelő liberalizált kulturális és útlevel-politika valóban jelentősen átalakították a titói Jugoszláviának eredetileg a sztálini minták alapján létrehozott teljes gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszerét. A szovjet modell alapstruktúráját persze nem haladták meg; annyi történt, hogy a centralizált pártállam helyén létrejött egy decentralizált-félpiazi pártállam, egyfajta „*policentrikus etatizmus*”, ahogy déli szomszédainknál nevezték. Ez sok szempontból pozitív különbséget jelentett a szocialista tábor tipikus állapotaihoz képest és emberileg elhetőbbé tette a rezsimit – de az egypártrendszernek és az állam gazdasági túlhatalmának a fennmaradása miatt a jugoszláv modell sem válhatott a szovjet modell alternatívájává, nem lehetett több, mint a szovjet típusú rendszer félig-meddig megreformált (a kádári Magyarországhoz vagy Teng Hsziao-ping Kínájához – nem a maihoz – hasonlítható) változatainak az egyike.¹⁶

Ráadásul azt is elmondhatjuk, hogy a jugoszláv reformkorszak bizonyos értelemben kevesebbet jelentett a desztalinizációnál. Ugyanis egészen Tito haláláig (1980. május 4-én, 88 évesen hunyt el) fennmaradt a személyi hatalom, annak minden antidemokratikus következményével és jól ismert kultikus külsőségeivel együtt. Sőt a pártelnök-államfő halálával sem került napirendre a „*detitoizáció*”. Azt csak a rendszerváltás előszele hozta meg, de addig, az 1980-as évek végéig minden politikus legitimációja a titoizmus iránti hűségén alapult. Igaz, Tito uralma a kezdeti despotikus hatalomgyakorlásból idővel egyfajta autoriter döntőbíráskodássá szelődött, s az is igaz, hogy az etnikailag rendkívül heterogén országban az ő személyes népszerűsége és a különböző hatalmi tényezők közötti egyensúlyozása fontos stabilizáló és integráló funkciót töltött be.¹⁷ De ez nem változtat azon, hogy a személyi hatalom struktúrái leszűkítették a reformpolitika esélyeit, hiszen eleve kizárták a tényleges (a bizonyos fokú liberalizáción és decentralizáción túlmenő) politikai demokratizálás lehetőségét.

Végül érdemes felhívni a figyelmet a jugoszláv fejlemények és a keletközép-európai desztalinizáció közötti kapcsolatra, Jugoszláviának a desztalinizációs folyamatok beindításában játszott szerepére. 1953 után a szovjet vezetést (egyebek mellett) az indította a kelet-közép-európai változtatásokra, hogy szeretett volna kibékülni a jugoszlávokkal (ami a Hruscsov és Bulganyin Canossa-járásának eredményeként kiadott 1955. június 2-i Belgrádi Nyilatkozattal lényegében meg is történt). A békülés azonban feltételezte az 1948 utáni kominformista kampányban főszerepet vállalt kelet-európai vezetők eltávolítását, vagy legalább háttérbe szorí-

¹⁶ Ráadásul az ország relatív előnyei a szocialista tábor államaihoz képest nemcsak a reformpolitikából fakadtak, hanem jelentős részben a nyugati segítségből, amely különösen a legnehezebb, 1949-1955 közötti időszakban volt nagyarányú. Az ország akkor összesen mintegy nettó 900 millió dollárnyi katonai és gazdasági támogatást kapott, főleg az Egyesült Államoktól (korabeli árfolyamon számítva – vagyis a donáció a Marshall-terv keretében az egyes államoknak szétosztott támogatásokhoz volt mérhető).

¹⁷ Még az 1980-90-es évek fordulóján is előfordult, hogy az autonómiaért tüntető koszovói albánok vagy a békét követelő szarajevóiak (bosnyákok, szerbek, horvátok egyaránt) Tito-szimbólumok alatt vonultak fel. Azóta pedig megjelent a jugonosztalgia, s annak keretében végbement a Tito-kultusz részleges újjáépülése. Lásd pl. REPE, Božo: *Slovenci i Tito u prošlosti i danas*. IN: *Tito – vidjenja i tumacenja. Zbornik radova*. ur. Olga Manojlovic PINTAR. INIS-AJ, Belgrád, 2011. 262-273.

tását. Tito világossá tette pl., hogy mindaddig nem békül a magyar párttal, ameddig a Rajk-per korifeusa, Rákosi áll az MDP élén. Emellett a korszak kelet-közép-európai reformkommunistáira inspirálóan hatottak a különutas jugoszláv szocializmus eszméi, a belgrádi vezetés pedig kifejezetten törekedett az öngazgató modell pozitív exponálására, a sztálinizmus alternatívájaként való általános elfogadtatására. Akkoriban Belgrád nagy reményeket táplált a szocialista tömb átalakulása iránt, s a frissen „rehabilitált” és igen ambiciózus Tito pedig személyesen is nagy elánnal vetette bele magát a desztalinizáció ügyeibe. A jugoszláv vezetők azt remélték, hogy a változások legalábbis enyhíthetik a Jugoszláviára nehezedő keleti nyomást, de talán lehetővé tehetik azt is, hogy Jugoszlávia visszatérjen a kommunista pártok és a szocialista államok családjába. Nem a centralizált szovjet táborba, hanem egy olyan politikai közösségbe, ahol Belgrádkhoz közelednének a szovjet befolyáson lazítani akaró államok, s ezáltal Jugoszlávia visszaszerezhetné azt a hangadó szerepet, amelyet a népi demokráciák között 1948-ig élvezett. Ebből fakadt, hogy az SZKP XX. kongresszusa utáni periódusban Jugoszlávia igen aktívan viselkedett, amint azt pl. a magyar ’56 eseményeiből jól ismerjük.¹⁸

Ezzel szemben a desztalinizáció 1960-as évekbeli korszakát illetően ilyen szoros összefonódásról már nem beszélhetünk. Akkoriban a jugoszláv kapcsolatnak sem Moszkva, sem a kelet-közép-európai reformerek nem tulajdonítottak olyan nagy jelentőséget, mint 1955-56-ban, és az új külpolitikai horizontok Belgrád szemében is leértékelték a kis szocialista államokat. Időközben ugyanis Jugoszlávia végleg a tömbönkívüliség (a formálisan éppen Belgrádban, az 1961. szeptember 1-6-i alapító értekezlettel útjára indított elnemkötelezett mozgalom) irányába fordult, ezért akkoriban már kevésbé ambicionálta a keleti kapcsolatokat, Jugoszláviának a szocialista közösségen belüli regionális vezető szerepét vagy az öngazgató modell általános ideológiai elfogadtatását. Ilyenformán Belgrád szimpatizált ugyan az 1960-as évek reformjaival és igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a korszak reformkommunistáival (főleg az 1968-as Dubček-kormányzattal),¹⁹ de mivel időközben letett arról, hogy megváltoztassa, „*saját képeére formálja*” szocialista partnereit, kisebb aktivitást mutatott, mint az 1950-es évek közepén.

Irodalom

- A. SAJTI Enikő: *Josip Broz Tito*. IN: POLONYI Péter – A. SAJTI Enikő: *Mao – Tito*. Pannonica, Budapest, 2000.
- BILANDZIC, Dusan: *Hrvatska moderna povijest*. Golden marketing, Zágráb, 1999.
- CALIC, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2010.

¹⁸ Lásd erről KISS József – RIPP Zoltán – VIDA István (szerk.): *Top secret I-II. (Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956, 1956-1959)*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1995-1997.

¹⁹ Igyekeztek jó kapcsolatokat kialakítani Ceausescu Romániájával is, de elsősorban nem a Ceausescu-rezsim kezdeti és szolid liberalizmusa miatt láttak potenciális szövetségest Romániában, hanem Bukarest önálló(bb) külpolitikája és Szófia elszigetelésében való esetleges felhasználhatósága miatt (Jugoszlávia és Bulgária ugyanis többször vitába keveredett egymással a macedón-kérdés apropóján).

- DJILAS, Milovan: *Tito – kritikai életrajz*. (é.h.n.)
- FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. Magvető, Budapest, 1989.
- JELAVICH, Barbara: *A Balkán története* (II. kötet). Osiris-2000, Budapest, 1996.
- KRAUSZ Tamás – SZIGETI Péter (szerk.): *Államszocializmus – értelmezések, viták, tanulságok*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2007.
- LAMPE, John R.: *Yugoslavia as History – Twice there was a Country*. Cambridge Univ. Press 1996. (*Jugoslavija kao istorija – Bila dvaput jedna zemlja*. Dan Graf, Belgrád 2004.)
- LYDALL, Harold: *Yugoslav Socialism: Theory and Practice*. Clarendon - Oxford Univ. Press, New York, 1984.
- MANOJLOVIC-PINTAR, Olga (szerk.): *Tito – vidjenja i tumacenja*. Zbornik radova. INIS-AJ. Belgrád, 2011.
- MUJEZINOVIC, Dzevad (szerk.): *A JKSZ a nemzetközi munkásmozgalomban 1948-1968 - Dokumentumok*. Fórum, Újvidék, 1968.
- PASIC, Najdan (szerk.): *A szocialista öngazgatás Jugoszláviában*. Fórum, Újvidék, 1976.
- PETRANOVIC, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (III. kötet). Nolit, Belgrád, 1988.
- PETRANOVIC, Branko – ZECEVIC, Momcilo (szerk.): *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Rad. Belgrád, 1988.
- RAMET, Sabrina P.: *The three Yugoslavias: state-building and legitimation 1918-2005*. Bloomington, Indiana Univ. Press, 2006.
- RIDLEY, Jasper: *Tito – A Biography*. Constable & Robinson Limited, 1994.
- RUSINOW, Dennison: *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. Univ. of California Press, Berkeley, 1977.
- STOJANOVIC, Stanislav (főszerk.): *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*. Fórum, Újvidék, 1985.